

PREDPONSKO-PREDLOŽNA RAZMERJA: NA PRIMERIH GLAGOLOV V SLOVENŠČINI

Andreja Žele (Ljubljana)

Prispevek na slovenskih zgledih načinja vprašanje soodvisnosti med predporskimi obrazilnimi morfemi in predložnimi morfemi pri glagolih – ta soodvisnost se odraža v razporeditvi vidskosti, faznosti in prislovnosti med glagolske obrazilne in predložne morfeme.

Ključne besede: predponsko-predložna razmerja, predpone, predporski morfemi, predlogi, predložni morfemi, kategorija vida, vidskost, faznost, prislovnost.

The article based on examples in Slovenian deals with the question of interdependence between prefixal formatives and prepositional morphemes in verbs – this interdependence is reflected in the distribution of aspectual, phase, and adverbial features between prefixal formatives and prepositional morphemes.

Key words: prefixal-prepositional relations, prefixes, prefixal morphemes, prepositions, prepositional morphemes, category of aspect, aspectual, phase, adverbial features.

Soodvisnost med predporskimi obrazilnimi morfemi in predložnimi morfemi pri glagolih se odraža v razporeditvi vidskosti, faznosti in prislovnosti med glagolske obrazilne in predložne morfeme, tako da je vidskost, faznost in prislovna usmerjenost v predponsko-priponskem obrazilnem delu, predložni morfem glagola pa izraža prislovna razmerja (Piper ²2001). Predpone oz. predporska obrazila torej izražajo prislovno določnost/usmerjenost (t. i. determiniranost in modifikacija), predlogi pa izražajo prislovna razmerja, ki natančneje določajo pomensko- in strukturnoskladenjsko vlogo glagolov v povedih.

Pri obravnavi glagolskih predporsk(oobraziln)ih tvorjenk se s skladenjsko-pomenskega in skladenjskobesedotvornega vidika odpira delitev na besedotvorne podvrste oz. pomensko- in skladenjskopodstavno utemeljene različice:¹

¹ V smer natančnejše opredelitve besedotvornih vrst kaže že članek J. Toporišiča, Se-stavljenke in izpeljanke iz predložne/proklitične podstave v knjižni slovenščini, SR 21/1, 1973; kasneje isti avtor še dopolnjuje svoje ugotovitve v kasnejših razpravah (1996; 2000); problemsko pa J. Toporišiča dopolnjuje A. Vidovič Muha z razpravami (1988; 1993; 2000), ki so upoštevane v tej delitvi.

1 glagolske sestavljenke s predponskim obrazilom kot predponskoobrazilne modifikacijske tvorjenke s predponskim obrazilom (s pretvorbno vrednostjo prislova v skladenjski in pomenski podstavi, tudi faznost je časovnoprislovna), npr. prebosti, predelati, preplačati, pocingljati, okameneti, obzidavati, razdati, prikljucati, doklicati, steči, umiriti, zajokati;

2 glagolske izpredložne (predponskoobrazilne) tvorjenke, ki so tudi (vsaj drugotno) modifikacijske (predponsko obrazilo je samo enakoizrazno s skladenjsko- in pomenskopodstavnimi predložnimi morfemi v frazeološkem glagolu),² npr. izvleči, nadgraditi, podmazati, pobarvati, odpoklicati;

3 izpredložnozvezne izpeljanke (z dovršnim predložnim glagolskim primitivom dati, narediti, postati, izraziti v skladenjski podstavi), npr. dokončati, vročiti, vknjižiti, vračunati, ubesediti, upesniti, predpasati, podceniti, pokrpati, popackati, razdeliti, obdavčiti, nadzidati;

3.1 izpeljanke s samo vidsko predpono (kot pretvorbo narediti, postati iz skladenjske podstave), npr. obnoviti, obmolkniti, osamiti, osvežiti, povečati, zacetiti, *zakrpati*, *začrtati*.

Pogoj za vzajemno vplivnost in odvisnost predponskega obrazila/predpone in predložnega morfema je pomensko-skladenjska podstavna relevantnost predponk(oobraziln)ih sestavin. Glede na stopnjo pomensko-skladenjske podstavne relevantnosti predponk(oobraziln)ih sestavin s pretvorbne vidika delimo glagolske predponke tvorjenke na 1) predponk(oobraziln)e z okoliščinskimi (predvsem prostorskimi in časovnimi, redko vzročnimi) prislovi v pomensko-skladenjski podstavi in na 2) predponk(oobraziln)e s samo modifikacijskimi oz. razvijajočimi prislovi načina (lastnosti oz. vrstnosti) in mere (količine oz. stopenjskosti). Glede na to, ali predponka obrazila oz. predpone s podstavno prostorsko-časovno pretvorbno vrednostjo določeno korensko oz. besedotvornopodstavno sestavino glagolske predponk(oobraziln)e tvorjenke a) samo poudarijo ali pa b) glagolskim besedotvornopodstavnim sestavinam dodajo novo prostorsko-časovno sestavino, ločujemo predponka obrazila oz. predpone, ki nastale glagolske predponk(oobraziln)e tvorjenke a) usmerjajo ali pa b) preusmerjajo in s tem posledično omogočajo tudi različna predložna razmerja;³ medtem ko se predponka obrazila oz. predpone z lastnostno ali stopenjsko modifikacijsko (pomensko-podstavno irelevantno) pretvorbno vrednostjo omejujejo samo na lastnostne/stopenjske spremembe glagolskega dejanja/doganja/stanja in da s tem

² A. Bajec (1959: 9) povzema, da je preverbalna raba starejša od prepozicionalne, vendar tudi, da ko se je prvotni pomen v predponah oz. predponskih obrazilih postopoma izgubljal, ga je bilo lažje razbrati iz predložne rabe.

³ Z vidika pomensko-skladenjske in pretvorbne relevantnosti je pomenljivo dodati, da sta v slovenskem jezikoslovju, npr. pri A. Vidovič Muha (1984; 1988: 7–25, 183–186), prostor oz. kraj in čas opredeljena tudi kot besedotvornopomenski sestavini.

samozadostno zamejujejo in hkrati ne vplivajo na že obstoječa možna predložna razmerja. Pretvorbno razmerje med pomensko-skladenjsko in besedotvorno podstavo glagolske tvorjenke izpostavi tudi besedotvornopomenske vloge in vrednosti predponskih obrazil oz. predponskoobrazilnih morfemov – lahko ločujemo predponskoobrazilne tvorjenke s (predmetno)pomensko in vidsko vlogo predponskega obrazila, npr. *prinesti* (iz *nesti*), predponskoobrazilne tvorjenke s samo (predmetno)pomensko vlogo, npr. *doplačati*, *zaskočiti*, *preslišati* (nasproti *plačati*, *skočiti*, *slišati*) in predponskoobrazilne tvorjenke s (predmetno)pomensko vlogo zadnjega predponskoobrazilnega morfema v večmorfemskem predponskem obrazilu, npr. *doprinesti* (iz *prinesti*).⁴

V okviru tvorjenosti oz. besedotvornega vidika je treba upoštevati tudi vidskost oz. razmerje med glagolsko vrstnostjo in glagolskim vidom.⁵ In medtem ko je vrstnost glagolskega dejanja pomenska kategorija in zajema le del glagolskega besedja, je glagolski vid je nasprotno slovnicična kategorija, obvezna za vse glagole; za vidsko parnost veljata pogoja vidske različnosti in pomenske izenačenosti členov, npr. *pisati* – *zapisati*, *pisati* – *napisati*, *lomiti* – *zlomiti*, *bati se* – *zbiti se*, *trkati* – *potrkati*, *krasti* – *ukrasti*, *goditi* – *ugoditi*, *zidati* – *sezidati*, (prim. Merše 1995: 193; t. i. »pomenska brezbarvnost predpone«; v SS ⁴2000: 350 z opredelitvijo »z manj konkretnimi predponami«, npr. *omladiti*, *napisati*, *zadržati*, *zaslišati*, *zavpiti*, *skuhati*, *uslišati* ipd.), za vidsko nasprotje pa le pogoj vidske različnosti.⁶

Brez dodane prislovne vrednosti ostajajo čistovidske oz. samovidske predpone oz. predponska obrazila, ki jih lahko določamo z merili za visoko stopnjo

⁴ O tem tudi že v monografiji A. Vidovič Muhe (1988: 21). Nastanek večmorfemskih predponskih obrazil pa npr. F. Ramovš (1952: 126) razlaga tudi tako, da so »n/ekateri prefiksi pomen glagola tako zelo spremenili, da se je glagol pomensko in formalno povsem ločil od prvotnega glagola, take glagole je zato jezik začel upoštevati kot simplekse in je z njimi tvoril nove zveze: *dobiti* : *zadobiti* /.../«.

⁵ Na vrstnost glagolskih dejanj, ločeno od slovnicične kategorije vida na slovenskih zgledih v šestdesetih opozori J. Toporišič (1967: 124–125), ko deli glagole glede na a) nedovršno dejanje – dovršno dejanje – stanje (*sedam* – *sedem* – *sedim*), b) enkratno/trajno dejanje – ponavljalno dejanje (*nesem* – *nosim*), c) postajati takšen – delati (kaj) takšno (*rumeneti* – *rumeniti*), č) z nosilcem dejanja/procesa (en udeleženelec) – z vršilcem/s povzročiteljem dejanja (dva/več udeležencev) (*umrem* – *umorim*), d) usmerjanje dejanja brez nujnega zaobjetja predmetov dejanja – usmerjanje dejanja na predmete dejanja (*gledam* – *vidim*).

⁶ Po monografiji M. Merše (1995), kjer sta vidskost in vrstnost opredeljeni po slovenski in tudi po predvsem slovanski tuji jezikoslovni literaturi. Tesna vzajemna povezanost vida in vrstnosti dejanj je potrjena tudi v češčini (prim. MČ 2 1986: 181).

čiste vidskosti:⁷ 1) predponski oz. predponskoobrazilni pomen se izenačuje z eno od pomenskih sestavin izhodiščnega glagola in dodatno prispeva samo dovršnost, npr. približati, razdeliti, 2) pomeni različnih predpon oz. predponskih obrazil istega izhodiščnega glagola se pomensko enačijo oz. ne dodajajo dodatnega pomena, npr. *doliti – priliti, dodati – pridati, ohladiti – shladiti, ogreti – segreti, napisati – zapisati, zapaziti – opaziti, zakašljati – pokašljati, pokaziti – skaziti, potolažiti – utolažiti, razdrobiti – zdrobiti, sežgati – požgati, poravnati – zravnati, potopiti – utopiti, buditi – prebuditi, potrgati – raztrgati – pretrgati* (v primerjavi z *prekiniti – prenehati*), *očistiti – izčistiti – počistiti, obeliti – pobeliti*; 3) pomensko-skladenjska sinonimnost drugostopenjske izpeljanke iz potencialnih čistovidskih predponskih glagolov z izhodiščnimi netvorjenimi glagoli, npr. *boljšati – izboljševati/poboljševati, slabšati – poslabševati* ipd. (prim. MČ 2 1986: 182), 4) čistovidskost pomenskoskladenjsko oz. besedilno potrjuje lahko tudi nespremenjena vezljivost. Zanimivi so prvotno dvovidski glagoli tipa *grupirati – zgrupirati*, osrednji pomenski tip enovidskih nedovršnih glagolov predstavljajo glagoli stanja, npr. *stati, sedeti, ležati, imeti*, vidsko neparni pa so še naklonski glagoli, npr. *morati, moči, smeti*, in neparni dovršniki kot *počiti, podkovati, pogospoditi (se), omladiti (se), nasekati se* ipd.

Z vidika možne čistovidskosti izpostavlja F. Jakopin (1966: 178) trojke tipa *boljšati – izboljšati/poboljšati – izboljševati/poboljševati* ipd.

⁷ O čistovidskosti oz. o prefektizaciji s prefiksi *o-, po-, na-, iz-, z-/s-* govori že F. Ramovš (1952: 126), A. Bajec (1959: 21) o »goli prefektizaciji« in o »obledelem prvotnem pomenu«. Dve osnovni zahtevi za čisto vidskost predponskih obrazil sta a) pomensko izpraznjeno predponsko obrazilo (da ni predponskih obrazil s čisto vidsko vlogo, tudi v primerih kot *vedeti – zvedeti, znati – poznati* ne, za češčino potrjuje tudi I. Němec (1958: 15), in b) ni mogoča tvorba t. i. sekundarnega nedovršnika, temveč samo omejenost glagolskega dogodka, kot npr. v primeru *pisati : napisati*. F. Jakopin (1966: 177, 179) govori o »navidezno čistem aspektnem razmerju«, npr. *boljšati – izboljšati*, in navsezadnje o možnosti sinonimije, npr. *boljšati – izboljševati*, kar se recimo potrjuje tudi v češčini (prim. MČ 2 1986: 182); modificiranje način poteka in izvršitev glagolskega dejanja, notranji ustroj glagolskega dejanja. Na možnost čistovidske oz. samovidske pomensko-skladenjske uporabe predponskih obrazil je opozorjeno npr. v češčini (MČ 2 1986: 182) s predponskimi obrazili *o-, vy-, na-, za-, z-, ze-, u-, po-* (*omládnout, vyléčit, napsat, zalátat, zhrozit se, zešedivéd, uvařit, pozlatit*); v ruščini (Vinogradov 1947: 515, 533–536) so tovrstna predponska obrazila predvsem *o-/ob-, po-, s-, na-, vz- u-*, vidski pari pa npr. *krasnet' – pokrasnet', delat' – sdelat', pisat' – napisat', krasit' – ukrasit', budit' – razbudit'* ipd. Vedno znova se potrjuje tudi trditev, da so čista vidska razmerja samo razmerja med predponskoobrazilnimi dovršniki in njihovimi sekundarnimi nedovršniki, npr. *zapisati : zapisovati*.

Velja poudariti spoznanje F. Bezlaja (1948: 199–220), da je vid funkcija živega jezika, še posebej, če vemo, da je moč slovanskih jezikov v glagolu, in da je slovanski vid tudi izraz časovne smeri, s kontrastivnega vidika pa so koristne študije T. Miklič (2007).

1. Najpogostejša predponsko-predložna razmerja po glagolskih pomenskih skupinah

V spodnjih pomenskih skupinah bodo najprej upoštevani predponsk(oobraziln)i glagoli v kombinaciji najpogostejša predpona oz. predponsko obrazilo (*po-, pre-, za-, z-/s-, raz-, o-, u-/v-, do-, pri-*) : najpogostejši predlog (*za, z/s, o, v, pri, na*). Od prvotnih prostorsko-časovnih prislovnih predponskoobrazilnih vrednosti se ločujejo lastnostna in zato tudi prava modifikacijska predponskoobrazilna, ki so v pomensko-skladenjskih podstavah modifikacijske oz. razvijajoče sestavine jedrnih podstavnih sestavin. S tem v zvezi je potrebno upoštevati opozorilo, da metonimični pomenski premiki predponskih obrazil lahko povzročijo tudi izgubo vezljivosti, ki je seveda tesno povezana z uporabo predlogov kot predložnih glagolskih morfemov, ki veljivost uvajajo ali širijo.⁸

Različne predložne zveze pa samo potrjujejo domnevo, da je prvotni pomen vezavnovezljivih predložnih morfemov prostorski/krajevni.

Skladenjskopomenska vloga predložnega morfema je odvisna od glagolsko-samostalniške kolokacije; v vseh primerih pa predložni morfem ohranja prislovnost – enakozvočni s predponskim obrazilom poudarja prislovno sestavino glagolske sestavljenke, neenakozvočni s predponskim obrazilom pa navadno dopolnilno natančno precizira vezljivo okoliščino oz. okoliščinsko razmerje, npr. vezljivo-enakozvočni: *oditi od, iziti iz, preiti prek, izstopiti iz, vstopiti v* nasproti vezljivo-neenakozvočnim *oditi iz, iziti pri (založbi), preiti čez, izstopiti pri/na (zadnjih vratih), priigrati pri*; primerjalno obširnejša je skupina *priti blizu, priti do, priti k, priti v*.⁹ Kot univerzalnejši izstopa nesmerni statični predložni morfem *pri*. Pri istih glagolskih sestavljenkah pa za jasnejšo predstavitev predponskoobra-

⁸ O tem prim. A. Vidovič Muha (SSB 1988: 23): »Do vezljivostnih posebnosti prihaja v primerih, ko sta podstava predponskega obrazila in predložni glagolski morfem pomensko različna /.../.«

⁹ Pri naštevanju prislovnih vrednosti najpogosteje uporabljanih predpon oz. predponskih obrazil so upoštewane razprave, našete kronološko: A. Bajca (1959), M. Hajnšek Holz (1978), J. Toporišiča (⁴2000) in Vidovič Muhe (1993).

Pri določenih glagolskih sestavljenkah pa predponskoobrazilna imajo oz. ohranijo samo faznost, celotna prislovna vrednost se prenese na predložne morfeme – dokaz za to je, da se z opuščanjem tovrstnih predponskih obrazil prav nič ne spremeni pomensko-skladenjska vezljivost, npr. (*po*)*muditi se z/s*, (*za*)*muditi se z/s*, (*za*)*riti (se) v*, (*za*)*vozlati (se) v*, (*po-/s-/za-*)*tlačiti v ipd*.

zilnega-predložnomorfemskega razmerja navadno navajamo še nekaj protipri-
merov z nevezljivimi udeleženci oz. okoliščinami, npr. *oditi k/v, vstopiti iz* ipd.¹⁰

V različnih skladenjskopomenskih rabah istega leksema, tj. glede na uporabljene pomene istega glagola, se samo še potrjuje predponska oz. pred-
ponskoobrazilna determinativna/usmerjevalna vloga in predložna prislovnoraz-
merna vloga.

Dvojo (predložno ali brezpredložno) vezavo omogoča dovolj široka pomen-
skost glagola – izbiramo med pomeni; v teh primerih gre za glagole oz. glagolske
pomene, ki predvidevajo vsaj tri potencialne/možnostne udeleženske vloge s tre-
mi udeleženci, od katerih je lahko eden neizražen, ker je sestavni del glagola ali
izraženega (sestavljenege) udeleženca. Ta udeleženec pa lahko nastopa v dveh
udeleženskih vlogah, ki se vsaj delno prekrivata oz. vzajemno dopolnjujeta – npr.
prizadeto z dejanjem se lahko vsaj delno prekriva z izhodiščnim mestom dejanja
ali s ciljem dejanja. Izbira udeleženca pa vzvratno vpliva na izbiro določenege
glagolskega (skladenjskega) pomena, npr. *izčistiti* 'odstraniti/očistiti' *madež*
z obleke : *izčistiti* 'odstraniti' *madež* : *izčistiti* 'očistiti' *obleko* ipd. In še protistavni
primeri: *dotočiti pijačo* 'doliti' : *dotočiti* 'napolniti' *kozarec*, *doliti vino* : *doliti ko-*
zarec, *izmiti* 'očistiti' *rane* : *izmiti* 'odstraniti' *umazanijo iz rane*, *izpiti* 'izprazniti'
kozarec : *izpiti* 'odstraniti' *vino iz kozarca* ipd.

1.1 Delitev po glagolskih (vezljivostnih) pomenskih skupinah glede na pre-
vladujočo oz. prevladujoče pomenske sestavine pokaže, kako prevladujoča po-
menska sestavina oz. prevladujoče pomenske sestavine vplivajo na izbiro predpo-
ne oz. predponskega obrazila in predložnega morfema. Po spodnjih skupinah so
pogostejše glagolske sestavljenke in druge predložne tvorjenke razvrščene najprej
na tiste, ki predponskoobrazilno (samo) poudarjajo pomenske sestavine in s tem
ne spreminjajo vezljivosti in zato pričakovano ohranjajo iste predložne morfeme
kot njihove brezpredložne ustreznice; isto velja tudi za predložne tvorjenke
s predponami s samo fazno ali lastnostno/količinsko vrednotenjsko (predvsem na-
činovno in merno vrednostjo) ali vidsko vrednostjo – naprej so našteje te, za dvoj-
no taktnico (||) pa še predložne tvorjenke oz. sestavljenke, ki s predponskim obra-
zilom glagolom dodajajo dodatno pomensko (okoliščinsko oz. prislovno – pred-

¹⁰ Možnosti napovedljivosti vezave iz morfemske sestave glagolov so bile že nakazane in
deloma tudi obravnavane (Dular 1983). Izdelava skladenjskih podstav tvorjenk je omo-
gočila natančnejšo obravnavo vezljivostnih posebnosti glagolskih izpeljank, glagolskih
tvorjenk iz predložne zveze, glagolskih zloženek in glagolskih sestavljenk (Vidovič
Muha 1988; 1993). Slednje so vezljivostno obravnavane (Vidovič Muha 1993) v raz-
merju sestavljenka *vpisati* : sinhrono netvorjeni glagol *pisati* : (skladenjsko)podstavni
pisati v, kjer je predstavljeno, kakšne lastnostne in številčne spremembe udeleženskih
vlog lahko povzročajo predponska obrazila.

vsem prostorsko ali časovno) sestavino in s tem, glede na brezpredponskoobrazilni izhodiščni glagol, omogočajo dodajanje predloga oz. predložnega morfema in hkrati spreminjanje glagolske vezljivosti.

a) Specializirani glagoli telesnega in duševnega stanja: *potrpeti pri, prebivati na/v/pri, prenočevati v/pri, preživotariti skozi, preživeti na/v/pri/skozi, obležati na/za, obleti za, ostati na/v/pri, obstati/obtičati na/v, občepeti ob, pričakati na/v/pri, ugnezdit se v || vživeti se v* ipd.

b) Specializirani glagoli ravnanja/upravljanja/ustvarjanja: *raztrgati v/na, razklati na, polistati po, poskrbeti za, prekvalificirati za/v || postavljati za, pozirati za, pregledati z, pogledati v, poprijemati pri, predelati v, predestinirati za, udnjati se za, vkovati v, vmešati v/med* ipd.

b1) Glagole omogočanja nastajanja/nastanka česa: *poprijeti za, prestopiti v, prevesiti se v, prihajati v, prehajati v, vzpostaviti na/pri, vpeljati v* ipd.

b2) Glagole s poudarjeno pomensko sestavino premikanja: *pobrskati po, pomesti po/z, popotovati po, povzpeti se na/nad, pomočiti v, posaditi v/na, povzdigati v, prenesti/prepeljati koga v/na, zagnati v/na/za/čez, odnesti iz/od/z, pobingljavati z, prignati na/v/k/h, privezati na/v/k/h, podariti za || pobirati po/v, potegniti za* ipd.

b3) Glagole s poudarjeno pomensko sestavino sonahajanja/sopojavljanja/pripadnosti: *podedovati za/od/po, podariti za, počakati z, poprijeti s/za || potiskati v, posvetovati se s, pomagati z, pobrati po/iz/z/med, vklapljati se v, vključevati v, dotakniti se (do)* ipd.

b4) Glagole s poudarjeno pomensko sestavino spremembe lastnosti: *pokriti z, pogladiti z, pokropiti z, pomastiti z, poškopiti z, razvaljati v/na* ipd.

Besedotvorni podstavi *nesti* in *sekati* in njune besedotvorne in pomensko-skladenjske zmožnosti samo še potrjujejo, da prostosko-časovna vrednost predpon/preponskih obrazil odpira možnost okoliščinskih predložnih razmerij, nasprotno pa metonimični pomenski prenosi v predponskih obrazilih z lastnostnim oz. količinskim ovrednotenjem ne uvajajo predložnih razmerij oz. jih celo ukinjajo: *doprinesiti k/h* 'prispevati', *iznesti iz* 'spraviti iz', *izpodnesti/spodnesti* 'odstraniti izpod', *nanesti na* 'spraviti na', *obnesti se* 'izkazati se', *oponesti* 'očitati', *ponesti k/h/proti/po/na/v*, *prenesti na/v/po* 'spraviti na/v/po', *prenesti* 'prestati', *prinesiti k/h* 'spraviti k/h', *prizanesti* 'prihraniti, pomagati', *raznesti* 'razširiti', *unesti se* 'umiriti se', *vnesti v* 'spraviti v, vključiti v', *zanesti na/v* 'spraviti v/na', *zanesti se na* 'opirati se na', *znesti v/na* 'spraviti v/na', *znesti se nad* 'spraviti se nad, ujeziti se na', *nasesti* 'prevarati se', *nasesti na* 'priti na', *obsesti kaj* 'mizo', *obsesti koga* 'človeka', *posesti (se) v/na/k/h*, *presesti (se) v/na/k/h*, *prezasesti kaj* 'dvorano', *prezasesti koga* 'človeka', *prisesti k/h*, *razposesti/razsesti koga po/na*, *sesesti se na*, *usesti se na/v*, *zasesti kaj/koga pri* ipd.

c) Specializirani glagoli govorenja, razumevanja in mišljenja: *poklicati po, povprašati po/za, poagitirati za, pobezati za, poskrbeti za, poimenovati z,*

podvomiti o, pofilozofirati o, zaprositi za, poklicati k/v/na, zahvaliti se za, spregovoriti za/s/v, razmišljati o || pojmovati za, pozabiti na, ponašati se z, razglasiti za, razčistiti z, razpravljati o, razglabljati o, oklicevati (se) za, vglabljati se v ipd.

č) **Specializirani glagoli s splošnim pomenom spremembe:** *povzpeti se na/v, povečati se za/v, požlahtnjevati z || pojedati se za, razpasti na, razpadati pri ipd.*

d) **Specializirani glagoli premikanja:** *povzpeti se na, poleteti v, preletavati po/na/čez, prenesti s/z/na, ugrezati se v, obdirjati okoli stadiona (nasproti obdirjati stadion), pribezhati k/h/v/na, izleteti iz ipd.*

1.2 Modifikacijska predpomska obrazila v predpomsk(oobraziln)ih glagolskih tvorjenkah s samo modifikacijskimi oz. razvijajočimi prislovi načina (lastnosti oz. vrstnosti) in mere (količine oz. stopenjskosti) v pomensko-skladenjski podstavi samozadostno zamejujejo glagolski pomen in zato ne vplivajo na že obstoječa možna predložna razmerja in tudi ne uvajajo novih predložnih razmerij.¹¹ Tvorjenje glagolskih sestavljenk z neprostorskimi/drugotnimi predpomskimi obrazili, navadno z dodanim povratnostnim *se*, zaradi pomenske metonimičnosti predpomskih obrazil ukinja vezljivost (Vidovič Muha 1988: 23).

Pogostnost uporabe *se*-ja ob glagolih s prenesenim oz. metonimičnim predpomskim obrazilom je vezana na izražanje samozadostnosti določenega delovanja oz. obstajanja, tako da zaimenski/zaimkovni morfem *se/si* z različno stopnjo pomenske izpaznjenosti ukinja prehodnost glagolskega dejanja na druge udeležence ali jo z zasedbo udeleženca – prizadeto/prejemnik omejuje oz. oži; visoka stopnja pomenske izpraznjenosti *se* omogoča tudi izbirno uporabo, npr. *oddaljiti se/si, premisliti se/si, upati si/se*.¹²

¹¹ Modifikacijska predpomska obrazila so tudi po češki slovnici (MČ 1 1986: 392) obravnavana kot razvijajoča dopolnila usmerjena navznoter oz. vzvratno v glagolsko dejanje/dogajanje/stanje v smislu, da ga lastnostno, kolikostno in stopenjsko natančneje opredeljujejo in s tem hkrati zamejujejo pomensko korenskega oz. besedotvorno-podstavnega pomena.

¹² Raba potrjuje, da prostomorfemski *se/si* ni nikoli pomensko povsem izpraznjen ('povratnost' je stalna sestavina), zato ga glede na njegov (razločevalno)pomenski prispevek k pomenskosestavinskosti glagola delim na a) *se* 'samopremikanja' v *premikati se* (nasproti: *premikati koga/kaj*), *utopiti se* (nasproti: *utopiti koga/kaj*), *zgubiti se* (nasproti: *zgubiti koga/kaj*) ipd., b) *se* 'samodelovanja' v *razdajati se* (nasproti: *razdajati kaj*), *najesti se* (nasproti: *jesti kaj*), *dolgočasiti se* (nasproti: *dolgočasiti koga*) ipd., c) *se* 'stanja (počutja)' v *bati se* (nasproti: *strašiti koga/kaj*), *veseliti se* (nasproti: */raz/veseliti koga*), *jokati se, kesati se, kujati se, naveličati se, počutiti se, smejati se, zdeti se* ipd., č) *se* 'pojavnosti' v *daniti se, svitati se, temniti se, kolcati se (komu), zehati se (komu)* ipd., d) *se* 'splošnovršilske navajenosti/navadnosti' v primerih kot *Tod se hodi na Triglav* ipd.

1.3 Dvo- ali večmorfemska predponska obrazila

Pri sestavljenem oz. dvomorfemskem predponskem obrazilu ima praviloma drugi oz. zadnji, skrajnolevi predponskoobrazilni morphem samo predmetni pomen oz. (predmetno)pomensko vlogo. Če prenašanje pomenskega težišča na skrajnolevi (dodani) morphem v predponskem obrazilu praviloma ne povzroča sprememb v že obstoječih predložnih razmerjih, potem tovrstne spremembe v okviru morfemov predpanskega obrazila niso pomenskoskladenjsko relevantne prostorskočasovne spremembe. Pomensko-skladenjska podstavna hierarhija med prislovnimi določili/dopolnili in lastnostnimi dopolnili se iz stavčnih povedi in besednih zvez pretvorbno prenaša tudi v hierarhično razvrstitev morfemov v sestavljenem predponskem obrazilu, tako se od korenskega oz. besedotvornopodstavnega jedra besede navzven, v predponsko obrazilo, razvrstijo naprej vrstnostni (izprislovni) morfemi, nato lastnostni, sledijo količinski/stopenjski.¹³

Tu so v sestavljenih oz. dvomorfemskih predponskih obrazilih v različnih kombinacijah upoštevane najpogostejše predpone oz. predponska obrazila (*po-*, *pre-*, *za-*, *z-/s-*, *raz-*, *o-*, *u-/v-*, *do-*, *pri-*), npr.: *po-za-* ('drug za drugim' *pozakleniti*, *pozapreti*, *pozaspati*, *pozašiti*, *pozataknti*, *pozavarovati*), *po-raz-* ('drug za drugim' *porazdati*, *porazdeliti*, *porazgubiti*, *porazmestiti*, *porazvrstiti*, *porazobesiti*, 'malo' *porazvedriti*, *porazmisliti*), *pre-u-* ('spremeniti' *preubрати* (*svoja načela*), *preusmeriti*, 'vnaprej določen, sprejet' *preusvojiti*, 'drugače, na novo' *preurediti*), *za-o-* (*zaobiti*, *zaobjemati* 'objemati, zajemati', *zaobkročiti* 'zaokročiti', *zaobočiti* 'dobiti kaj navzgor, navzven ukrivljeno obliko', *zaodeti* /knjiž./ 'odeti, pokriti', *zaokreniti* 'predružačiti', *zaokrogeliti*), *do-pri-* (*doprinesti* 'prispevati'), *pri-po-* (*pri-pogibati*, *priporočati*, *pripoznati* /star./ 'priznati'), *pred-na-* (*prednapeti*), *pred-pri-* (*predpripraviti*) ipd.

1.3.1 Posebnosti v pomensko-besedotvornem razvoju (> kaže smer razvoja in rabe): – težišče predponskoobrazilnega pomena se premakne na zadnji skrajnolevi predponskoobrazilni morphem, npr. *sprevreči* : *prevreči*, *doprinesti* : *prinesti*, *predomisliti se* 'premisлити se' : *domisliti se*, *oprijemati* : *prijemati*, *vpoklicati* : *poklicati*, – zadnji skrajnolevi predponskoobrazilni morphem pomensko prevlada in zato v rabi (postopoma) ukinja obkorenski morphem, npr. *prepogibati* > *pregibati*, *razpodeliti* > *razdeliti*, *predomisliti se* > *premisлити se*, *pripoznati* > *priznati*, *zaprieti* > *začeti*, in obratno, npr. *pridodajati* > *dodajati*, *zaukazati* > *ukazati*, *spremisлити* > *premisлити*, – zamenjuje se zadnji skrajnolevi predponskoobrazilni morphem, npr. *započasniti* > *upočasniti*, *oznevoljiti* > *vznejevoljiti*; vpostavljeno je

¹³ Češka slovnica (MČ 1 1986: 394–395) sestavljena oz. večmorfemska predponska obrazila obravnava z vidika pomensko-skladenjskih sprememb, ki jih prispeva zadnji skrajnolevi obrazilni morphem in ugotovitve so zelo podobne našim – skrajno levi predponskoobrazilni morphem izraža zlasti mero, tj. količino oz. stopnjo določene lastnosti, in pa lastnostno opredeljuje izraženi pomen.

pomensko-besedotvorno razmerje pomensko sicer enakovrednih glagolov, npr. *razpodeliti* : *razdeliti* : *porazdeliti* ipd.

1.3.2 Hierarhična razvrstitev morfemov v sestavljenem predponskem obrazilu se še potrjuje z redkimi večmorfemskimi predponskoobrazilnimi tvorjenkami tipa (*s*)*prerazporediti*, *preporazdeliti*, (*s*)*porazgubiti* ipd.

1.4 Pogosta dvovidskost glagolov na *-(iz)ira-ti* navadno omogoča tudi jasnejše razmerje med prislovnostjo, lastnostjo, faznostjo in vidskostjo. Pri določenih glagolih predpomska obrazila lahko 1) samo še potrjujejo zlasti dovršnost brez-predponskoobrazilne različice, npr. *zablokirati* (*blokirati* dov./nedov.), *zafiksirati* (*fiksirati* dov./nedov.), *zorganizirati* (*organizirati* dov./nedov.), 2) uvajajo zlasti ali samo dovršnost, npr. *prekalkulirati*, *prekopirati*, *zabetonirati*, *zakodirati*, *zapakirati*, *zbombardirati*, *znervirati*, *razminirati*, *okarakterizirati*, 3) poleg dovršnosti dodajajo glagolom novo prislovno/lastnostno ali vsaj fazno vrednost, npr. *poagitirati*, *potelefonirati*, *prekritizirati*, *zakodirati* ipd.

1.5 Stopnja leksikalizacije predložnih morfemov in njihova različna uporaba

Najbolj jasno razločevanje med leksikaliziranimi predložnimi glagolskimi morfemi in neleksikaliziranimi udeleženskimi predložnimi izglagolskimi morfemi je pri /ne/polnopomenskih primarnih glagolih. Ob glagolskih primitivih, ki dopuščajo najširšo skladenjskopomensko uporabo, se lahko izrazijo vse možne pomenskosladdenjske vloge predložnih morfemov. Leksikalizacija predložnega morfema je pri nepolnopomenskih rabah kot *biti ob hišo* v pomenu 'izgubiti hišo', *imeti ga za pametnega* v pomenu 'ceniti ga kot pametnega', *dati na njegovo besedo* v pomenu 'upoštevati njegovo besedo', *delati na tej temi* v pomenu 'obravnavati to temo', *klobuk dobiti za suknjič* v pomenu 'klobuk zamenjati s suknjičem'. Neleksikalizirana uporaba predložnega morfema je pri polnopomenskih rabah kot *biti ob hiši* v pomenu 'nahajati se ob hiši', *imeti za pametne* v pomenu 'hraniti za pametne', *dati na mizo* v pomenu 'položiti na mizo', *delati na polju* v pomenu npr. 'orati na polju', *dobiti za nesramnost* v pomenu 'ozmerjati/pretepsti za nesramnost'.

1.5.1 Leksikalizacija predložnih morfemov s polnopomenskimi neprimarnimi glagoli lahko njihove prvotne specializirane pomene posploši. Takšne predložno-glagolske leksikalizirane zveze hkrati s posplošitvijo prvotnega specializiranega pomena glagola postanejo prehodne, in zaradi tega pridobijo še funkcijskozvrstno, socialnozvrstno ali čustvenostno oznako (po SSKJ): *preleviti se* v (ekspr.) = 'postajati', *oblikovati se* v = 'postajati', *obstajati iz* = 'imeti', *predelati* v = 'spremeniti', *zaplesti se* v (ekspr.) = 'začeti' ipd.

Neleksikalizirani predložni morfem je neobvezen pri določenih glagolih, pri katerih je pomenska sestavina vsebinskosti ali namenskosti oz. ciljnosti že implicirana v glagolskem pomenu, primeri za *na* in *za*: *čakati (na) vlak*, *gledati (na)*

oblake, igrati (na) piščalko, odgovoriti (na) vprašano(Rd) : odgovoriti (na) vprašanje(Pd), paziti (na) otroke/zdravje, pritisniti (na) gumb, streljati (na) sovražnika, zadeti (na) oviro; loviti (za) rokav, popasti (za) nogo, poterjati (za) denar, prositi (za) pomoč.

2. Jezikovne težnje

Pri označevanju bolj razširjenega 'samodelovanja' se širijo predponski obrazila *za-*, *z-/s-*, *na-* in *raz-* s prostomorfemskim *se*, npr. *zajesti se, zaklepetati se, zakoreniniti se, zjéziti se, zjести se, shladiti se, spomniti se; nahoditi se, najesti se; razhoditi se, razjeziti se, razjziti se* ipd.¹⁴

Pri vedno večji uporabi sestavljenk določena domača predponski obrazila kot *za-* in *z-/s-* ohranjajo a) samo faznost (začetnost ali končnost), npr. *zaasfaltirati, zamoralizirati, zamuzicirati, zmasakrirati*, druga b) prehod v novo stanje z novo lastnostjo, npr. *po-* v *polastniniti, poskenirati*, nekatera lahko posredno izražajo c) družbene spremembe, npr. *pre-*: *predefinirati ukaze, prefarati podružnico, preformulirati prastar red, preinterpretirati izide, prekategorizirati mejne prehode, preorganizirati svet, preparkirati avto, prestrukturirati gospodarstvo, preusposabljeni ljudi* ipd. Močno zastopano je tudi predponsko obrazilo *do-*, ki s svojo č) 'dokončnostjo' oz. 'ciljnostjo' uvaja absolutno tožilniško vezavo in tako aktualizira družbeni trenutek, npr. *doformulirati vse, dokapitalizirati podjetja, dokvalificirati presežne delavce* ipd.¹⁵ S tem se tipizira tudi prevladujoča vrsta glagolskega dejanja – tako npr. sestavljenke s predponskim obrazilom *po-* navadno izražajo prehod v novo stanje, sestavljenke z obrazilom *pre-* spremembo dejanja in tiste s predponskim obrazilom *do-* dokončnost/ciljnost dejanja.

Drugostopenjske tvorjenke navadno še zožujejo svojo pomenskost, npr. *prednastaviti digitalni izenačevalnik, prenamestiti programsko opremo, preošteviti stavbo*.

Vidskost pa se razčiščuje tudi z večjim uveljavljanjem in kompletiranjem vidskih parov, npr. *maskirati : zamaskirati, minirati : zaminirati : zminirati, modernizirati : zmodernizirati, alarmirati : zalarmirati, materializirati : zmaterializirati, mobilizirati : zmobilizirati* ipd.

¹⁴ Na isti jezikovnosistemski pojav oz. na pomenskosestavinsko uskladitev *se*-ja z določenimi predponskimi obrazili, ki so ista kot v slovenščini, opozarja češka slovnica (1986: 396–405).

¹⁵ S primerjalnega vidika sta *za-* in *z-* kot potencialni čistovidski predponski obrazili navajani tudi v češčini (1986: 404–405) in slovaščini (1966: 414), *za-* je kot prvotno čistovidsko opredeljeno tudi v poljščini (Karolak 2001: 494); pri predponskem obrazilu *po-* je tudi v češčini (1986: 398) med najpogostejšimi pomeni izpostavljen pomen prehoda v novo stanje oz. lastnost; pri predponskem obrazilu *pre-* je tudi v češčini (1986: 399) izpostavljen pomen spremembe; pri *do-* pa sta tako v slovaščini (1966: 409) kot v češčini (1986: 395) izpostavljena pomena dokončnosti in ciljnosti.

3. Sklepne ugotovitve

– Soodvisnost med predporskimi obrazilnimi morfemi in predložnimi morfemi pri glagolih se odraža tako, da predpone oz. predporska obrazila izražajo prislovno določnost/usmerjenost (t. i. determiniranost in modifikacija), predlogi pa izražajo prislovna razmerja, ki natančneje določajo pomensko- in strukturnoskladenjsko vlogo glagolov v povedih.

– Razvrstitev predpon/predporskih obrazil z vidika rabe posredno izraža tudi višjo ali nižjo stopnjo univerzalnosti posameznega predporskega obrazila oz. njegovo zmožnost združevanja prislovnosti, lastnosti, faznosti in vidskosti.

– Pričakovano je najvišja stopnja (predvsem prostorsko-časovne) soodvisnosti med predporskimi obrazilnimi morfemi in predložnimi morfemi je pri glagolih telesnega in duševnega stanja, npr. prebivati na/v/pri, prenočevati v/pri, preživetariti skozi, preživeti na/v/pri/skozi, obležati na/za, pri glagolih premikanja, npr. povzpeti se na, poleteti v, podrsovati pri, preiti na, prejadirati na, prejadirati (čez) ocean, preletavati po/na/čez, in pri glagolih s poudarjeno pomensko sestavino sonahajanja/sopojavljanja/pripadnosti, npr. podedovati za/od/po, pocukati za, podariti za, počakati z, poljubinkati z, poprijeti s/za, polegati/polegati/posedati v/na/po, polito po tleh, povasovati pri, omejiti na ipd.; prav tako pričakovano pa je najmanjša stopnja soodvisnosti med predporskimi obrazilnimi morfemi in predložnimi morfemi pri glagolih s poudarjeno pomensko sestavino spremembe lastnosti, npr. pokriti z, pogladiti z, pokropiti z, pomastiti z ipd.

– Pri dvo- ali večmorfemskih sestavljenih predporskih obrazilih se pretvorbno prenaša in tudi jasno izraža pomensko-skladenjska podstavna hierarhija med prislovnimi določili/dopolnili in lastnostnimi dopolnili se iz stavčnih povedi in besednih zvez v hierarhično razvrstitev morfemov v sestavljenem predporskem obrazilu, tako da se od korenskega oz. besedotvornopodstavnega jedra besede navzven, v predporsko obrazilo, razvrstijo naprej vrstnostni (izprislovni) morfemi, nato lastnostni, sledijo količinski/stopenjski, npr. pre-u- ('spremeniti' preubirati (svoja načela), preusmeriti, 'drugače, na novo' preurediti) ipd.

Literatura:

- BAJEC, Anton, 1959: *Besedotvorje slovenskega jezika IV: Predlogi in predpone*. Ljubljana: SAZU.
- BEZLAJ, France, 1948: *Doneski k poznavanju glagolskega aspekta*. Časopis za literarno zgodovino in jezik I. Ljubljana. 199–220.
- DANEŠ, F. idr., 1987: *Větné vzorce v češtině*. Praha: Academia.
- DULAR, Janez, 1983: *Napovedljivost vezave iz morfemske sestave glagolov*. SR XXXI/4. 283–287.
- HAJNŠEK HOLZ, Milena, 1978: *O pomenih slovenskih predpon*. XIV seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana. 33–58.

- JAKOPIN, Franc, 1966: *K tipologiji slovenskega in ruskega glagola*. JiS XI/6. 176–182.
- KAROLAK, Stanisław, 2001: *Od semantiki do gramatyki*. Wybór rozpraw. Warszawa: Instytucja Slawistyki PAN.
- MERŠE, Majda, 1995: *Vid in vrstnost glagola v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja*. Ljubljana: SAZU.
- MIKLIČ, Tjaša, 2007: Metafore o načinih gledanja na zunajjezikovna dejanja v obravnavanju glagolskega vida. *SR LV/1*, prispevek v tisku.
- Mluvnice češtiny (MČ 1 – Fonetika, Fonologie, Morfonologie a morfemika, Tvoření slov, MČ 2 – Tvarosloví)*. Ur. DOKULIL Miloš idr., KOMÁREK, Miroslav idr. 1986. Praha: Academia. 566 str., 536 str.
- PIPER, Predrag, ²2001: *Jezik i prostor*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- RAMOVŠ, Fran, 1952: *Morfologija slovenskega jezika*. Skripta, prirejena po predavanjih prof. dr. Fr. Ramovša v l. 1947/48, 48/49, ur. B. Pogorelec, P. Merku in M. Sovre. Ljubljana: DZS.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika (SSKJ) I–V*, 1970, 1975, 1979, 1985, 1991. Ljubljana: DZS.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1965–1970: *Slovenski knjižni jezik I–IV (SKJ)*. Maribor: Obzorja.
- 1973: Sestavljenke in izpeljanke iz predložne/proklitične podstave v knjižni slovenščini. *SR XXI/1*. 105–112.
- ⁴2000: *Slovenska slovnica (SS)*. Četrta prenovljena in razširjena izdaja. Maribor: Obzorja.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 1984: Nova slovenska skladnja J. Toporišiča. *SR XXXII/2*. 142–155.
- 1988: *Slovensko skladenjsko besedotvorje ob primerih zloženek (SSB)*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete in Partizanska knjiga.
- 1993: *Glagolske sestavljenke – njihova skladenjska podstava in vezljivostne lastnosti (Z normativnim slovensko-nemškim vidikom)*. *SR XLI/1*. 161–192.
- 2000: *Slovensko leksikalno pomenoslovje. Govorica slovarja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- VINOGRADOV, V. V., 1947: *Russkij jazyk (grammatičeskoe učenie o slove)*. Moskva, Leningrad.